

Cizojazyčné přejímky ve výuce češtiny

Diana Svobodová, KCD PdF OU

diana.svobodova@osu.cz

Klíčová slova: cizojazyčná přejímka, slovo cizí, slovo přejaté, původ slova, typ přejímky, formální adaptace, derivát, synonymum

Keywords: foreign language borrowing, foreign word, loanword, word origin, type of loanword, formal adaptation, derivative, synonym

Loanwords in the Czech language teaching and learning

The text is focused on the issue of foreign language loanwords and their inclusion in the Czech language lessons at the basic schools. The author deals with the definition of borrowed means from the terminological and factual point of view and the work with appropriate dictionary manuals. Attention is paid to the types of loanwords and level of their formal adaptation, concept of the international words and approaches to different types of derivatives of the loanwords. The last part is devoted to activities related to identification of native synonyms of the loans and the ways in which they can be presented within the Czech language teaching and learning.

Úvod

Nedílnou součástí výuky českého jazyka na 2. stupni základní školy, a to nejen v rámci témat souvisejících se slovní zásobou, je problematika cizojazyčných přejímk. Pozornost si zaslouhují nejen proto, že tato oblast lexika prochází výraznými proměnami, ale i vzhledem k tomu, že školní mládež tíhne k užívání módních přejatých prostředků, mnohdy cestou nápodoby výrazů užívaných především v internetové komunikaci. Výuka češtiny nemůže tuto problematiku plně postihnout, mj. i z důvodu časové proměnlivosti a pomíjivosti mnohých přejímaných prvků, ovšem výuka by měla tato témata dostatečně reflektovat a vytvářet u žáků předpoklady k poučenému přístupu k této oblasti slovní zásoby, zejména ve smyslu rozlišování stylového charakteru a způsobů užívání přejímk.

Vymezení přejatých prostředků

Terminologicky přejaté výrazy obvykle explicitně rozlišovány nejsou, v aktuálně užívaných učebnicových řadách¹ se vyskytují (často bez diferenční intencionality) termíny *slova přejatá* i *slova cizí*, resp. *slova cizího původu*, s termíny *výpůjčka* ani *prejímka* se na základní škole obvykle nepracuje². Z námi sledovaných učebnicových řad pouze řada Nakladatelství Fraus význam *slova přejatého* rozšiřuje i na výrazy přejaté do spisovné češtiny z jiných útvarů národního jazyka a *slovo cizí* vymezuje rysy cizosti (Krausová aj., 2014, s. 22), příp. ne zcela přesně uvádí, že *cizí slova* na rozdíl od *slov přejatých* nejsou součástí slovní zásoby českého jazyka (Krausová aj., 2015, s. 22).

¹ Máme zde na mysli např. učebnicové řady českého jazyka pro 6.–9. ročník základní školy, resp. odpovídající ročníky víceletých gymnázií nakladatelství: Fraus (tzv. řady Nová generace), Nová škola, s. r. o., nebo SPN, a. s.

² Důvodem může být potřeba objasnění slovtvorné motivace termínů, která se pro žáky může jevit jako komplikovaná.

Jednoznačné není ani vymezení, které lexikální prostředky považovat za přejaté a kterou ze základních jazykových příruček pokládat za relevantní pro určení původu slov. Nejdostupnější je v současné době Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (Filipec aj., 2012, dále jen SSČ), jehož jednotlivá hesla lze snadno vyhledat také na stránkách Internetové jazykové příručky (online), ovšem zejména pro vyšší ročníky ZŠ doporučujeme raději slovníky cizích slov, nejlépe Akademický slovník cizích slov (Kraus aj., 2005, dále jen ASCS), případně slovníky etymologické (např. Český etymologický slovník, viz Rejzek, 2015, dále jen ČES), které původ slov ozřejmí. Tak je možné vyhnout se nejednoznačnému pojetí slov typu *barva*³ nebo *žák*⁴, jejichž cizí původ si uživatelé neuvědomují a které neuvádí jako přejaté ani SSČ, nicméně v ASCS a ČES jejich historie zachycena je. Žáci by také měli získat zkušenosti s prací s různými slovníkovými příručkami, se způsoby jejich sestavení a s informacemi u jednotlivých hesel. Výhradně tyto příručky by pak měly sloužit k ověření odhadů při rozlišování slov domácích a cizích, jež jsou mnohdy součástí úkolů k procvičování.

Typy přejímek

U polysémních lexémů je na místě zvážit šíři významového spektra, na něž se zaměřujeme, ať už se jedná o samostatně prezentované výrazy, nebo o jednotky kontextově zakotvené pro usnadnění zapamatování jak významu slova, tak jeho náležitého užívání. Pokud není daný výraz do příslušné slovníkové příručky zařazen, což často nastává u nových přejímek, derivátů, kompozit (včetně hybridních) apod., je nutné zvolit jiný vhodný (ověřený) zdroj informací. Součástí práce se slovníky je také prezentace hesel neodpovídajících formálně zadání úkolu, např. je-li zadán derivát, jehož význam je definován pouze u motivujícího výrazu⁵. Rozdíl v práci se slovníkovými příručkami záleží také na způsobu, jakým se k lexikálním jednotkám přistupuje, a na míře zobecnění – zařazení hesla do SSČ lze na rozdíl od ASCS chápat jako průkazný znak integrace výrazu do českého lexika, možné jsou i komparace výkladů hesel (SSČ je obvykle ve srovnání s ASCS stručnější, implicitnější). Pracovat lze např. i se Slovníkem nespisovné češtiny (Hugo aj., 2009), ovšem předpokladem je opět zařazení daného výrazu do příručky, což vzhledem k dynamice v této oblasti lexika nemusí platit a pro vyhodnocení forem typu *skajpovat*, *buknout*, *strímovat* apod. je třeba uplatnit jiné přístupy, založené např. na analogii s dalšími jazykovými prostředky obdobného charakteru. Problémem může být i variantnost grafických forem typu *gambler / gambler* nebo zadání podoby, kterou doporučované příručky neuvádějí, např. *šabat*. Zejména u novějších přejímek souvisí variantnost forem s úrovní formální adaptace, již je nejlépe demonstrovat na grafické podobě, která je pro žáky nejsnáze uchopitelná. Ovšem zde je vhodné volit takové příklady,

³ Ze střhn. *varwe*, resp. sthn. *far(a)wa* (Rejzek, 2015, s. 76), viz Kvačková aj., 2015, s. 67, Krausová aj., 2015, s. 24.

⁴ Z lat. *diákonos* z ř. *diákonos* (Rejzek, 2015, s. 814), viz Kvačková aj., 2015, s. 67.

⁵ Např. u hesla *asertivní* uvádí ASCS význam „založený na asertivitě“, *asertivita* je pak definována u samostatného hesla (Kraus aj., 2005, s. 77).

u kterých došlo k pravopisné adaptaci kořene slova⁶, nikoli některého z afixů, u nichž se jedná často o substituci (např. *surfer* – *surfař*, *digitalization* – *digitalizace*), a ukázat systémové adaptační jevy (např. *record* – *rekord*, *tennis* – *tenis*, *chip* – *čip*, *medium* – *médium*, *clone* – *klon* apod.), obohacené případně o prvky, jež v závislosti na dobovém úzu vykazují prvky variability (např. *florbal* × *bejzbol* nebo *džentlmen* × *superman* apod.). Žádoucí je zařazení tématu formální odlišnosti (např. u výrazů *barbecue*, *interview*, *netto*, *science fiction* apod.) od domácích typů z hlediska hláskové stavby a výslovnosti, jež představuje jednu ze základních graficko-fonetických kombinací adaptace přejímek⁷, a případné potenciality variant vytvářet nové paradigmatické vztahy, např. homonymie u dvojic *book* – *buk*, *cool* – *kůl*, a to včetně derivátů typu *bookový* – *bukový*, *coolový* – *kůlový*. Vzhledem k tomu, že tyto prvky jazykové příručky obvykle nezachycují, je vhodné reflektovat jak kodifikaci některých starších dublet typu *doping* / *dopink*, tak i existenci nově se objevujících uzuálních podob typu *mejkap*, *šoumen*, *fejsbuk*, *piár*, u nichž je nutný komentář vhodnosti užívání výhradně v neformálních typech textů apod.

Lexikální prvky mezinárodní

Pojem *slova mezinárodní* plní ve školní výuce svou funkci ve smyslu přejímek užívaných vedle češtiny i v jiných jazycích, obvykle jsou jím chápány výrazy převzaté z latiny či řečtiny nebo utvořené z jejich komponentů. Nelze pominout didaktický aspekt srovnání paralelní existence těchto lexémů či slovtvorných základů v různých nepřibuzných jazycích, včetně cizích, neboť to může napomoci porozumění cizojazyčným prvkům se shodnými kořeny (např. angl. *occasion* a *okazionalismus*). Využít je možno i práci s překladovými slovníky k porovnávání internacionalismů v různých jazycích, a to i v případě dílčích odlišností (viz např. *televize*, angl. *television*, fr. *télévision*, šp. *televisión*, r. *телевидение* vs. něm. *Fernseher*), nebo sledovat různé způsoby adaptace slov v příbuzných jazycích (např. angl. *business* – č. *byznys* – slov. *biznis*, angl. *scanner* – č. *skener* – pol. *skaner* atd.) a obecné adaptační tendence, jež se ve srovnání s češtinou jeví jako omezenější (např. v polštině pouze *hamburger* nebo *smiley*), nebo naopak rozsáhlejší (např. *softvér* nebo *tínedžer* ve slovenštině).

Mezijazykové paralely se mohou týkat i komponentů typu *anti-*, *mega-*, *-holik* / *-holic*⁸, včetně velmi produktivních komponentů typu *bio-*, *dia-*, *eko-leco-* apod., užívaných při tvoření hybridních kompozit typu *biopalivo*, *dianápoj*, *ekozemědělec* apod. Námětem k úvaze je téma v současnosti velmi frekventovaných kalků, u nichž

⁶ Problematické je uvádět graficky neměnné lexémy typu *auto*, *film*, *remix* apod.

⁷ Jedná se o kombinace: 1. původní pravopis a výslovnost (pouze s nutnými hláskovými substitucemi), např. *off-road* [ofroud]; 2. adaptovaná grafická podoba podle původní výslovnosti, např. *dabing* / *dabink* (dubbing); 3. dvojí psaná podoba a výslovnost blízká původní, např. *break* / *brejk* [brejk]; 4. výslovnost počeštěná založená na původním pravopisu, např. *celebrita* [celebríta] (angl. *celebrity* [si'lebriti]), srov. Daneš, 2002, s. 32, Svobodová, 2009, s. 50.

⁸ Týká se výrazů typu *čokoholik* / *chocoholic*, *shopaholic* / *shopaholik* / *šopaholik*, *čajoholik* apod.; Skalka (1999, s. 108–110) ovšem upozorňuje na to, že morfém *-a-* v motivujícím výrazu *workaholic* je v angličtině afixem (viz podobně *abroad*) a *-o-* v češtině je výsledkem analogie s výrazem *alkoholik*, který ovšem není složeninou (pův. arab. *al-kuhul*).

jsou přejímány pouze sémantické složky, jež se převádějí do domácí formy, obvykle s napodobením morfematické struktury, příp. slovního spojení za použití domácích lexikálních prvků. Přestože jejich identifikace nebývá vždy snadná, nacházíme v učebnicích pro ZŠ zřejmé kalky (doslovné překlady) zejména mezi příklady sousloví typu *skleníkový efekt*, *plovoucí podlaha*, *zelená vlna*, *horské kolo*, *mobilní síť*, ze starších např. nevlastní kompozita typu *okamžik*⁹, a odhlédneme-li od vcelku pochopitelné absence termínu kalk, domníváme se, že způsob jejich tvoření by ve výuce reflektován být měl.

Deriváty přejímek

Cizojazyčný původ by také neměl být opomíjen v případech derivátů od přejatých základů, byť k odvozování došlo pomocí domácích afixů a mnohdy jde „pouze“ o substituci afixu cizího. Proto i adjektiva, jež jsou součástí sousloví typu *tropická bouře*, nebo např. substantiva odvozená od anglicismu *sport* typu *sportka* nebo *sportovec* je třeba prezentovat jako slova odvozená z cizích slov, nejde o výrazy domácí (srov. Krausová aj., 2014, s. 22–23). Pokud slovníky cizích slov neuvádějí u derivátů jejich původ, je nutné pracovat s výrazy motivujícími, u nichž tyto informace uvedeny jsou, a se skutečností, že už samo zařazení odvozenin do slovníku cizích slov je důkazem jejich převzetí a potřeba morfologicko-slovotvorné adaptace je dána absencí možností slovnědruhově transpozice ve srovnání s analytickými jazyky, z nichž čeština výrazy přejímá (srov. angl. *rain* – „dešť“, „deštový“ i „pršet“), a nutností začlenění přejímek do derivačních a konjugačních paradigmat, u nichž lze případně poukázat na produktivní typy, např. na zařazení adaptovaných sloves ke 3. slovesné třídě (*rapovat*, *skenovat*, *surfovat*) apod.

Vedle derivátů spisovných je možné s náležitým komentářem prezentovat i slangismy či kolokvialismy tvořené např. univerbizací typu *fleška*, *laserovka*, *mixák*, příp. pro češtinu specifickým odvozením od přejatých abreviatur, zkratk (např. *esemeska*, *cédéčko*), považovaných někdy uživateli nesprávně za deminutiva. Ke zvážení je pak reflexe slangových forem neologismů typu *fejs*, *insta*, příp. *fejsáč*, *instáč* (Facebook, Instagram), neboť jde o výrazy na jedné straně v běžné mluvě školní mládeže frekventované, na druhé straně zjevně substandardní a zřejmě i časově pomíjivé.

Synonymie přejímek

Nejčastěji bývají cizojazyčné přejímky prezentovány jako synonyma výrazů domácích, a to v rámci různých aktivit založených na substituci, resp. vyhledávání souznačných výrazů uváděných buď samostatně, nebo ve větách či textech. Při hledání ekvivalentů lze opět uplatnit metodu zjišťování původu slov, např. při výběru českého synonyma anglicismu *interview* z lexémů *monolog*, *reportáž*, *dialog* a *rozhovor* (srov. Kvačková aj., 2014, s. 62).

⁹ Srov. angl. *greenhouse effect*, *floating floor*, *green wave*, *mountain bike*, *mobile network*, něm. *Augenblick*.

Doporučujeme vztahovat synonyma vždy ke kontextu, přestože související tematické zúžení může situaci komplikovat – jako příklad lze uvést větu *V naší ulici sídlí řada institucí* (Kvačková aj., 2015, s. 68), kde lexém *institute* lze substituuovat domácími výrazy *zařízení*, *ústav* nebo přejímkami *orgán* či *organizace*, z nichž za nejvhodnější považujeme výraz poslední, který ovšem není domácího původu¹⁰. Motivací pro hledání synonym je seznámení žáků s přejímkami a snaha o rozšíření jejich individuální slovní zásoby, reálná náhrada však může být mnohdy problematická, např. v ustálených spojeních typu *presumpce nevinny*, užívaného s domácím výrazem *předpoklad* jen zřídka¹¹, nebo *obrovská plejáda*, kde substituce substantivy *skupina*, *řada*, *zástup* apod. eliminuje původní příznakovost. Velmi častý je i v učebnicích výraz *klient*, jehož frekvence v současném českém lexiku vzrůstá, ne vždy lze vhodně užít české synonymum *zákazník*, např. v syntagmatu *klient v nemocnici* je možná substituce pouze přejímkou *pacient*.

Jsou-li přejímky, k nimž mají být souznačná slova vyhledávána, uváděny samostatně bez kontextu, je na místě pracovat s alespoň základním spektrem významů, jež jsou jim v češtině přiřazovány. Omezení jen na jeden z nich je většinou výrazně zjednodušující, je-li např. k adjektivu *aktivní* uvedeno pouze synonymum *činný*, podobně ve dvojicích *konkurz – soutěž*, *originální – původní* apod., kdy u substantiva *konkurz* nelze opomíjet význam *úpadek* (a přejatý ekvivalent *bankrot*), adjektivum *originální* vyjadřuje obecně pozitivní hodnocení (s ekvivalenty *jedinečný*, *vynikající* apod.). Za ne zcela vhodné považujeme také snahu o nalezení jednoslovného synonyma v případech, kdy takové synonymum výrazně omezí sémantické spektrum, např. ve dvojicích *technologie – postup* nebo *premiér – předseda*, u nichž české ekvivalenty pouze takto formulované význam dostatečně nevystihují.

Závěr

Pokusili jsme se naznačit, že problematika cizojazyčných přejímek je mnohovrstevná, a aby byla pro žáky přínosná a zároveň aktuální, je třeba zachovávat rovnováhu mezi výše naznačenými typy přejímek z hlediska doby jejich převzetí, příznakovosti, oborové specifičnosti apod. a také zvažovat přiměřenou náročnost a vhodnost jednotlivých výukových aktivit vzhledem k věku a znalostem žáků. Vhodný přístup je také třeba volit při hodnocení užívání přejatých prvků, nutné je poučení o vhodné míře a funkčnosti i o případné samoučelnosti jejich užívání.

Literatura

- Český národní korpus – SYN. [online]. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK [cit. 24. 1. 2018]. Dostupné na <<http://www.korpus.cz>>
- DANEŠ, F. Xenizmy v dnešní češtině. In HLADKÁ, Z. KARLÍK, P. (eds.). *Čeština – univerzálie a specifika 4*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 29–35.
- FLIPEČ, J. aj. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 3., dopl. vydání. Praha: Academia, 2003.

¹⁰ Srov. *organe* z lat. *organum* (Rejzek, 2015, s. 476).

¹¹ Poměr výskytů v korpus SYN v6 je 484 : 1.

HOŠNOVÁ, E.; BOZDĚCHOVÁ, I. *Metodická příručka Český jazyk 7 pro základní školy*. Praha: SPN, 2008.

HUGO, J. aj. *Slovník nespisovné češtiny*. 3., rozšířené vydání. Praha: Maxdorf, 2009.

Internetová jazyková příručka. [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR [cit. 5. 1. 2012]. Dostupné na: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

KRAUS, J. aj. *Nový akademický slovník cizích slov*. Praha: Academia, 2005.

KRAUSOVÁ, Z. aj. *Český jazyk 8. Příručka učitele pro základní školy a víceletá gymnázia*: [nová generace]. Plzeň: Nakladatelství Fraus, 2014.

KRAUSOVÁ, Z. aj. *Český jazyk 9. Příručka učitele pro základní školy a víceletá gymnázia*: [nová generace]. Plzeň: Nakladatelství Fraus, 2015.

KVAČKOVÁ, J. aj. *Český jazyk pro 7. ročník základní školy*. 2. vydání. Brno: Nová škola, s.r.o., 2014.

KVAČKOVÁ, J. aj. *Český jazyk pro 8. ročník základní školy*. 2. vydání. Brno: Nová škola, s.r.o., 2015.

REJZEK, J. *Český etymologický slovník*. 3., dopl. vydání. Praha: Leda, 2015.

SKALKA, B. Canisterapie, workoholik, workholik? *Naše řeč*, 82, 1999, s. 108–110.

SVOBODOVÁ, D. *Aspekty hodnocení cizojazyčných přejímek: mezi módností a standardem*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2009.